

"БО ТАК НАС ВИХОВАЛИ..."

(спогади репресованої)

ЗМІСТ

Наближалася весна 1944-го.	1
Надворі вже пізня осінь.....	5
Страйк	11
Ніч під Івана Купала	13
Мордовія	15

Наближалася весна 1944-го, а з нею і фронт. Підпілля опинилося між двома вогнями. З одного боку Дністра наступають большевики, а на другому березі -німці. Саме в той час надійшов наказ від командування Червоної армії, щоб села Тишківці, Вікно й Чернятин евакуювати кудись на Буковину. Разом з евакуйованими відійшло багато молоді, серед них ті, що були в підпіллі, і ті, які не були, але розуміли, що їх заберуть на фронт.

Був наказ ОУН зберегти людей і, по можливості, перейти в Карпати, в тил фронту. Ті з молоді, що вирішили йти в Карпати, вночі перейшли вбхід Прут і пішли в напрямку села Княже. Переднювати зупинилися в невеличкому ліску біля Трилісків. Десь коло 3-ї години дня зі всіх сторін лісок оточили війська енкаведистів, почався бій. Хлопцям у Трилісках пришилося дуже тяжко, бо був у них лише один кулемет, де в кого гранати, кріси та револьвери. Тоді загинуло дев'ять осіб, а ті, що протрималися якось до ночі, розсипалися по прибережних лозах Черемошу. Не знаю, в якому селі над Черемошем я зайшла до церкви. Правилась Вечірня. У церкві було небагато старших жінок, і раптом знайомий голос: «Світе тихий...». Брат у рясі, без епітрахилія помагав священникові правити. Живий!.. А під церквою і коло брами енкаведисти. Я ледве дочекалась, коли закінчиться відправа, підійшла до священника, а заодно і до брата.

– Якщо зараз усе мирно обійдеться, – кивнув на «сторожів», – то ввечері над Черемошем зустрінемося, – шепнув.

Обійшлось. Уночі ми перейшли на Буковину. Тут зрозуміли, що нас таки чимало – десь до 150 осіб. Прийшли районова Мотря (Артемізія Галицька) і районний Федір. Вони вирішили, що не будуть єднатися галичани з буковинцями, бо завелика група буде, а терени переповнені адміністрацією та військами НКВД. Так постав Покутський

курінь на чолі з Магістром. Тут розділили організаційну роботу. Аскольдові дали Кіцманський район, я пішла з ним, а боївка разом з Федором пішли в сторону Дністра, минули село Шубранець і за селом в лісничівці заночували, їх обступив загін червонопогонників і зав'язався бій. Ми з Аскольдом і Орликом (Василь Кузьмин із села Вільхівці Городенківського району) та двома жінками (Настунею з Гончарева, що втратила чоловіка в Трилісах, і Доцею зі села Петрова Тлумацького району) лишилися в Шубранці в хаті Вероні Мустеци. У селі були наші прихильники і розвідка дала знати, що хлопці, які йшли з Федором, заночували в лісничівці.

Увечері ройовий із нашого села Андрій Скіцько – побратим чотового Михайла Бобинського – прийшов до нас і сказав, що Михайло поранений у ногу й лежить у куцах ще живий. Знайшли також Шуліку – буковинця, що був у боївці в Петрові. Взяли коня з возом і серед ночі привезли обох до нас на горище. Після дощу залишився слід від коліс і крові, що капала Михайлові з рани. Але в пані Вероні був син 14 літ, дуже кмітливий і добрий. Він раненько позатирав сліди, позакидав їх болотом.

Якось ми з Настунею трохи відчистили рани від крові й болота, а що ж далі? Поробила я джгутики з вати і стала вибирати осколки кісточок із рани. Прийшла районова Мотря, оглянула рани, обіцяла допомогти. Десь дістала пінцет, перев'язувальний матеріал, риваноль. Лиш би не гангрена. Хлопці не їдять, втратили багато крові, знесилені. Щоразу Вероня передає нам переварену воду з рум'янком – єдине чим можемо промивати рани.

Розійшлися усі з горища у своїх справах. Мотря забрала Настуню і Доцю з собою, а я лишилась з обома пораненими. За той час Аскольд (мій брат) з місцевими друзями в когось у stodolі зробили криївку між снопами, щоб можна було помістити хворих. Гірке це лікування було. Кожного разу при перев'язці ятриш рани, що вже заспокоїлись, змушуєш терпіти невимовні муки й болі.

Довго Михайло не приходив до тям – треба було годувати його з ложечки, як дитину. Шуліка легше переносив, бо і крові менше втратив. Згодом нас перевили в якусь stodolu в інших господарів.

Я попросила, щоб прийшла Мотря. Ні одному не легше – що робити? Та прийшла, оглянула рани. У Шуліки куля почала вилазити, вже близько під шкірою, а в Михайла (псевдо - Грізний) нога розпухла. Напевно, гангрена. Мотря принесла маковиння, дала жінці заварити, напоїли ми хлопців. Тільки почали різати в Шуліки руку (я міцно стиснула те місце, де вона показала), а той як крикне. Мотря показала йому витягнену кулю.

Гірше було з Михайлом. Довелося різати ногу в кількох місцях, робити дренаж, а в кожен розріз впихати тампони з бинтів, щоб витягали ту ропу. Шуліку Мотря перевела кудись далі (він ходячий), а ми з Михайлом залишилися самі.

Михайло, коли опритомнів, не міг збагнути, чому я коло нього. Ми -сусіди, разом ходили до школи, відтак він пішов до торговельної школи, звідти в УНС. Знали одне про одного все. Він знав про мене навіть таке, чого я не знала. Брат не хотів, щоб я йшла по його слідах, а мама лишались самі, бо сестра ще була мала. Знав, що рано чи пізно нас будуть ловити, мучити, карати. Так і сказав мені Михайло, та й поцікавився:

– А як же мама?

– А твоя як? – і собі питаю. – Хіба не вона привезла твого батька, пораненого січового стрільця, з коломийського шпиталю додому? Там, у шпиталях, поляки поливали наших поранених крижаною водою, щоб «хлопи скоріше виздыхали».

– Проковтнув Михайло гірку сльозу та й щиро признається:

– Якби мені хоч маленький револьвер. Нащо тепер жити й мучитись? Скінчити раз і все.

Що я могла сказати? Розуміла його. Та й говорити не було як – боялися, щоб хто не підслухав. Нарешті Михайлові ставало легше, але нога зросталася криво. Якось він устав і впав. Ще не міг ступити кроку.

Нас перевели в іншу криївку. Знову коло нас ходила тітка Вероня, як рідна мати. Одного разу прийшла стривожена й каже, що нам уже треба забиратись, бо її невістка пішла в район заявити про нас. Накрутили ми з нею перевесел, приготували воза, вмостили Михайла, зверху граблі та ще якісь патики, накрили перевеслами й виїхали з села. У полі на чужій ниві нагребли кілька копичок конюшини й одну велику, щоб під нею зробити криївку й перебути в ній з Михайлом до вечора. За той час дали знати Аскольдові, і він з хлопцями приготували криївку в Стрілецькому Куті за Прутом.

Якось під вечір я готувала ногу до перев'язки. Раптом затуркотіла підвода й стала коло нас. Перед хату зайшли енкаведисти. Зайшли до стодоли, шомполами стали скрізь пропихати снопи – шукали криївку. Не знайшли нічого, пішли ще на подвір'я, а один розсівся просто Михайлові перед головою. Так просидів до ранку. Рано встали, поїхали.

Жінка цілу ніч сиділа на сливці, як пташка. Коли побачила, що нас не забрали, стала просити-молити, щоб ми вступилися – вона хоче жити. Я сказала, що зараз щось зроблю, і побігла в сусіднє село Мамаївці.

Зустріла жінку в чорній одежі, з вигляду розумну, розсудливу. Вона побачила, що я чужа, стривожена, сама спитала, що зі мною, що трапилось. І я розповіла їй про нічну пригоду, сказала, що треба рятувати людину. Вона завела мене до якоїсь жінки, сказала, що чим зможуть, допоможуть.

Жінка пішла з дому, а мене замкнула в хаті. Чого чекати – арешту? Розбити вікно, вийти з хати – а куди? Треба ж якось допомогти Михайлові. Чекаю вечора. А за той час там, у Стрілецькому Куті, жінка злагодила воза, запхала туди пораненого й поїхала знову до Шубранця. На мості їх зупинили, перевірили, заарештували і Михайла, і жінку. Михайла привезли до сільради, дві ночі чекали, може хтось прийде по нього.

Я була мов пририта. Що робити далі? Не могла стриматися, розплакалась, аж самій стало соромно – не дитина ж бо. Ніби в душі щось обірвалося.

Почалась осінь 1944 року з холодними темними ночами й болотом. Мотря переказала прийти в одне село Кіцманського району, а звідти з кур'єром у Галичину... І ось за невеликим ліском Русів – село Стефаника і... Галичина.

Ми добралися до Вікна. Там підпільний центр повіту, а повітовим – Орлик. Він мене знав. Тож скерував у Тлумацький район до Аскольда. Треба йти через рідне село, звернутися до станичного Кошового, а той дасть дальший зв'язок. Майже перед самим селом хтось вистрелив у мене, але куля прошила тільки кінець хустки. Прийшла до села, шукаю Кошового. А то Михайлів батько. Питає про сина. Сказала, що поранений, а що заарештований, промовчала. Пожаліла батька. Все одно нічим не допоміг би – нехай ще не знає. Чи добре, чи погано зробила – не знаю. Батько дуже здивувався, що Михайло поранений в ліву ногу так само, як він у боях за Львів 1918 року. Та вони й подібні один до одного, як дві краплі води.

Я прийшла до брата, віддала штафету. Мене призначили районовою УЧХ Обертинщини. Відтак прийняли в члени ОУН. Якось прийшов брат дуже стурбований – навіть не знаю, як підійти до нього. Нарешті каже, що Орлик (надрайоновий

провідник – Василь Кузьмин) працює на два боки. Ще в школі після приходу большевиків у 1939 році був комсоргом. У 1941-му зробився «щирим українцем», аби пробратись у вищий провід, більше наших запродати. І хоч дуже високо підлізти йому не вдалося, але із надрайону мав що продавати.

Між Чортівцем, Тишківцями й Вороновом був невеличкий хутір. Одного разу Орлик прийшов на хутір з чужими озброєними людьми, до хати сам не заходив, але його пізнали через вікно, а ті грабували людей, як могли, і все це під виглядом ОУН. Якось так сталося, що услід за ними на той хутір прийшов брат, люди поскаржилися йому, почалося розслідування і все з'ясувалося.

У Чернелицькому районі (понад Дністром) районним був Орликів брат. Орлик дав йому завдання зібрати весь провід району аж до станичних. Той виконав його наказ. Та старі підпільники засумнівались. Що це за така команда згори? Усі керівники аж до найнижчої ланки – такого ніколи не було. Тож розіслали людей якнайдалі від того місця, як було наказано, а самі зробили засідку з кулеметами. Уночі Орлик привів загін енкаведистів арештувати всіх тих, що мали зібратися, а там ні душі. Зав'язався бій. Відтоді перейшов Орлик до Городенки, сам провадив слідства, катував людей.

Передумали ми з Аскольдом тоді чимало, бо Орлик знав нас раніше особисто, бував у нас удома. І знав Орлик дуже багато. Дотепер звітував йому весь повіт. Поміняли псевда, дещо переорганізували.

Узимку 1945 року я захворіла на сипний тиф. А потім вчепилося запалення легенів. Довго не могла ходити.

Війна доходила до кінця, і загарбники всі сили кинули на «боротьбу з бандитизмом», як вони казали. Самі набрали бандитів-головорізів із тюрем, і послали в Україну. Про те, що витворяли ці озвірілі азіати з нашими людьми, навіть після більше як півстоліття страшно згадувати. Прийшли вони і в Тлумацький район.

Сьомого травня 1945 року, якраз на Великдень, мене заарештували. Мене мучила гадка, де брат. Живий він чи ні? Він мене колись попередив:

– Якщо щось станеться – звертай все на мене. Я ніколи живим у руки не дамся.

Мій слідчий чогось дуже культурно почав вести допит, а відтак звелів написати братові листа, щоб він зголосився, тоді, мовляв, випустять і мене, і його. Треба не знаю кого, щоб у таке повірив, але я все ж запитала:

– А як же дійде той лист від мене до брата?

– У нас є людина, яка знає кожний його крок і ділить із ним останню скибку хліба, – відказав на те слідчий.

Я написала: «Якщо хочеш – прийди. Будеш мати волю, як і я. Марія». Більше мене він не тривожив, а десь через тиждень викликав мене на допит інший слідчий. Перший пішов на засідку на Аскольда й розірвався на гранаті.

Посадив мене новий слідчий, як прийнято, на край табуретки, а сам ходить мовчки, як кіт коло миші. Вибив з-під мене стілець, почав копати ногами, схопив за волосся, а воно після тифу не дуже трималося голови, – і повна жменя його залишилася в руці мого ката. Він же як рявкне: – Код!

«Який код?» – думаю. Мені ще не дійшло до голови, чого від мене хочуть, а той сказав, що брат прочитаєш записку, «іржал как лошадь». Ще раз запитав:

– Код! Что написала?!

Десь дістали звіт мій і братів і по почерку звіряли. Він якось скалічив руку, не міг писати, писала я.

Мене ще кілька разів викликали, а відтак у камеру всипали хлорки й дусту – сказали, що роблять дезинфекцію. Щурі бігали, як і до того, а я дістала запалення обох очей. Десь через тиждень відвезли мене до Станіслава. Я не знала, що там уже має свій кабінет Орлик. Слідчий Костін відразу запитав, що я зробила з очима. Я сказала, що зробили мені це в Обертині. Мене відіслали під конвоєм до окуліста. Той сказав, що треба класти в лікарню, інакше осліпну, бо на рогівці нариви, та Костін вирішив по-своєму:

– Нам їх глаза не нужны!

Ліки від мене відібрали, я осліпла, але на допити викликали й далі. Нарешті слідство закінчилося. Мене перевели до головної тюрми у велику камеру, але я нічого не бачила, бо кон'юктивіт захопив і друге око. Хтось провів мене в куток під стіну, і я сіла.

Сьомого жовтня 1945 року мене судили. За 15 хвилин суд закінчився. Нічого не випитували, зачитали, за що судять, дали 15 років каторги, 5 висилки і 5 років позбавлення прав.

Моє останнє слово:

– Не зачіпайте маму, вона нічого не знає.

Де там. Не послушали. Вивезли і стару маму, і малу ще сестру в Комі АРСР, до Печори, серед зими скинули на сніг. Ось вам, мовляв, вільна Україна – здохайте. А нас – до Львова на вулицю Пелтевну, на пересилку. Колись там були польські військові казарми. Тепер забили тими, кого мають висилати на етап. Комісія все відбирає етап за етапом, а куди – не знаємо. Хтось десь довідався, що на Колиму. Чекаємо своєї черги. А нас, «доходять», та ще й мене сліпої, не беруть.

Надворі вже пізня осінь, ллють дощі, а на подвір'ї між корпусами мучаться наші хлопці, також чекають своєї черги. Ми хоч під дахом, а вони в болоті, нема де й присісти, є між ними і каліки. Нарешті, видно, закінчились заявки на Колиму, бо вдарили морози, а пересилки переповнені, і туди не довезуть.

Ніхто в школі не згадував про Магадан, Колиму, а тут вони у всіх на устах. Куди ж нас завезуть? А нас, отих відсіяних, зібрали на етап у Дрогобицькі Бригідки. На наші місця перевели людей з подвір'я. Столипінські вагони завезли нас у тупик залізничної колії, а звідти погнали в тюрму. Але ж я не бачу, а гонять по коліях. На шпалах падаю, а конвой прикладом підганяє. Нарешті пригнали. Колись це були одиночні камери з ліжком, зі столиком. А тепер нас набили, як оселедців у бочку. Спали на підлозі у два ряди. Тут я познайомилася з майбутньою подругою-норильчанкою Домкою Канюгою (тепер Береза). Маленька, худенька, але очі, як в бісеняти, і характер колючий. Пробули ми там до весни, а звідти знову на Пелтевну.

Аж 12 липня 1946-го виїхали зі Львова. Куди? Ніхто не знає. Везуть, аж земля стогне, ешелон за ешелonom, усе далі й далі від рідної землі. Товарні вагони, ґратами забиті віконця. І кругом конвоїри.

Везли все більше ночами, проїхали вже через Україну й Урал минули - чужина. Їхали ми з місяць. Дороги переповнені етапами. Довезли до Красноярська на пересилку. Колись ми читали про Кафу, як жваво йшла торгівля в той час рабами. Невеличка різниця тут була. Проходимо «медогляд», заглядають у зуби, всюди, куди треба й не треба, і на етап – годен до роботи. За тюремну пайку глевкого хліба й за черпак гнилої баланди на край світу. Набили трюми в баржі, причепили до пароплава «И. В. Сталий», і потягнув нас «батечко» Єнісеєм аж до заполярної Дудінки на

Таймир. Дорогою зазнали ми ще горя і знущання від «блатних», які кинулись грабувати дівчат. Конвоїри раділи та ще й цькували: «Бий бандерів!».

Нарешті виходимо на берег, босі, обкрадені, а там уже сніг. Конвой, що нас приймав, запитав, чи маємо які скарги до тих, що нас везли із Красноярська. Посипалися скарги за грабунок у баржі. Начальника конвою нібито заарештували, а там хто його зна: крук крукові очей не видовбає. Не нас вони жаліли, а дармову робочу силу, що має у вічній мерзлоті розбудувати нові міста, добувати незвідані земні багатства.

Кругом тундра. Зрізані вітрами таймирські гори вкриті снігом, а ми босі. Хто чим міг позамотував ноги, і так нас довели на 102-й кілометр від Дудінки. Табір там був тільки-но збудований. Палатки обкладені сирим торфом, маленькі віконечка. Як зірветься скажена пурга, так і носить палаткою, а іній висить у нас над головами, як в льодяному царстві. Там морози доходять до 60 градусів.

Нари збиті у два яруси, посередині барака залізна бочка з димарем – піч, а в другому кінці друга бочка – туалет. Люди сплять покотом на горішніх нарах, бо на долішніх сніг і лід. Роздивились – повно людей, всі в обдертих ватяних штанах, в бушлатах і шапках. У кожного на шапці, на правому коліні та на спині номери особової справи.

Перевіряють у зоні й на роботі. Дали нам якісь банки від консервів, бо мисок не було, і ставай у чергу до віконечка. Наллють баланди з сочевиці – самої чорної води. У другій черзі дають пайку хліба – мокрого глевкого, аж вода з нього тече. Кругом скажена дисципліна. Виженуть за зону – команда конвоїрів:

– Стройся по п'ять! Шаг влево, шаг вправо счітається побег, конвой приміняет оружје без предупреждения!

Це на дорозі. А гнали бездоріжжям, болотами, і стріляли понад голови, і рвали нацькованими собаками.

Вигнали на будову аеродрому. Треба зняти до твердої підошви (до каменю) глину, торф. А то ж вічна мерзлота. Норма на один людино-день - викопати кубометр мерзлоти. Не зробиш – замість 650 лише 450 грамів хліба і юшка з гнилої капусти або сочевиці. В'язні, не адаптовані до північного клімату, гинули від морозу, пухли з голоду, страждали від цинги. Ідеш попри санчастину, а там заштабельовані трупи – вже заморожені в мішках-матрацах, до кожного прикріплена бирка з номером особової справи. Імен для жорстокої комуністичної системи не існувало. Трупам пробивали тіло багнетом, щоб хто не прикинувся мертвим, вивозили під гору Шмідта. Матраці-мішки забирали назад. Економили.

Ми падали від вітру, про яку там норму могла бути мова? Щоранку о 5-й годині підйом, о 7-й ми вже за воротами зони і до 7-ї вечора. А там доки здаси ломи, лопати, кирки (чисто жіночий інструмент!), то вже й дев'ята година. Ще обшукують, чи не несеш до зони того, чого не можна, а відтак ще треба наносити снігу й вугілля (води немає) на кухню, в баню (для конвоїрів!). Поки доберешся до того бараку – з ніг падаєш. У чому прийшли з роботи, в тому й лягали, точніше падали, як мертві.

Одне знали, що ми українці. І хоч були поміж нас діти Прибалтики, татари, росіяни, білоруси – панівною мовою була українська. Свята свої пам'ятали, особливо Великдень і Різдво.

Десь із глибини душі виливались пісні про наше життя на чужині. І ось Різдво. З людьми неначе щось сталося. Одна по одній піднімали голови, вставали і плакали, і

раділи. Скільки сердець линуло під рідну стріху, хоч там вже, може, давно з рідних нікого нема, бо вивозили й розвозили цілі родини по сибірських нетрях.

Робили спільну вечерю, ділились останнім, щоб ніхто не залишився осторонь від святої вечері. Колядували. За це саджали в БУР. Заздалегідь ми довідались, коли Великдень. Удосвіта, як дзвоном, будило людей «Христос воскрес із мертвих...». Таке було майже по всіх бараках. Про це й досі згадують дівчата в листах. Таке не забувається і ніколи не повинно забутись. Нехай тепер онуки знають, як і за що карались їхні предки, як навіть у неволі святкували.

Поки ще нас не поділили – окремо суджених за «побутовою» статтею, окремо політичних – доводилось не раз добиватись інакшого ставлення до нас «битовиків». Вони не розуміли нас, тому ставилися до політичних так, як їм утовкмачили в голови. Але згодом побачили, що не все так, як їх навчили, і все поволі змінювалось. Нарешті відділили «битовиків» від політичних.

Ще з 102-го кілометра посилали нас часто розвантажувати вагони з вугіллям. Залізниця була трохи далі від нашого табору. Доводилося йти двом або трьом бригадам уночі, чекати вагонів. Якось надворі почалася «чорна пурга». Ідемо, вчепившись по п'ять, а нас із ніг валить. Недалеко зайшли – і заблудили. Ми опинилися в тундрі, і хто знає, скільки б так бродили, якби котрась не порадила конвоїрам відпустити псів – ті дорогу знайдуть. Собаки справді привели нас під зону, але завірюха цілком засипала палатки. Довелося їх відкопувати.

Часто серед ночі приходили табірні наглядачі, перевертали все на нарах. Нас переганяли в другий кінець палатки голих. Чого шукали? Нічого. Робили так, аби познущатися, щоб не забували, де ми є. Листів ми не писали і нам їх не присилали. Пообіцяли, що як сяде перший літак на те летовище, що будуємо, випустять нас на волю. Жартували чи знущалися? Дехто навіть повірив. Аеродром здали, а нас розвезли – одних до Норильська, інших у Дудінку – на будову каналу. Відробили ми й там. Нарешті привезли нас до своїх дівчат-каторжанок, до 6-ї жіночої зони в Норильську.

Отак ми опинились у великому кам'яному мішку ГУЛАГу. Куди не глянь -зони, вишки, колючі дроти. На роботу гонять цілими колонами, ведуть під конвоем зі зброєю і собаками. Матюкаються, аж піна тече їм із рота.

Поселили нас нарешті в бараки, хоч і старі, але не рівня тому, що мали на 102-му. Жіноча зона політ'язнів ВТР відгороджена від зони КТР (політ'язнів-каторжанок), щоб і не бачитись, і не знали одні про одних. Каторжанки працювали тільки на земляних роботах у кар'єрах штукатурного піску та в глиняному кар'єрі. Дівчата з ВТР-зони, які були засуджені на 10-25 років, працювали на будові міста.

Різниця невелика, але при температурі мінус 40 градусів ті, що не працювали в приміщенні, вже могли не виходити на роботу, а нам, каторжанкам, цих пільг не давали. Саме в таку погоду потужні машини МАЗи, студебекери, вагони – все йшло, щоб його завантажувати, бо в промисловій зоні Норильська будувались гігантські фабрики – БОФ і БАФ (велика збагачувальна і велика агломераційна). Дівчата вибивалися з останніх сил. Не тому, що так вірили обіцянкам (хто краще працює, того швидше відпустять додому), а тому, що не хотіли підводити своїх подруг. Бригада ділилась на ланки. Одна заготовляє пісок і везе його на тачках до вагонеток, друга навантажує вагонетки, які тягнуть тросом на естакаду, а третя цим піском наповнює вагони. На таких роботах не можна було підводити подруг, бо на кожному кроці шукали політичних причин. І могли дуже строго покарати за «саботаж». Мені доводилось бути на всіх кар'єрах, і на глиняному також. Звідти надходила глина на

цегельний завод. До нас приходили з адміністрації заводу і вчили, яку глину брати, які фракції (не більше в діаметрі, як 15 см), а її ще треба розморожувати, а тоді вона йде на заміс. Від цього залежить якість цегли. А нам подавали по 7, а то й по 9 разів «вертушки» – дерев'яні вагонетки під глину. Зимою треба було зривати вибухівкою, а влітку глина проти сонця танула. Ще перші рейси якось завантажували, та коли подали їх дев'ятий раз, то хоч плач – нема чим закидати. Якось одну вагонетку відчепили подальше від інших. Як же її заповнити? Підкотити побоялись, бо кар'єр хилий. Порожню відправити також не можна. І тут хтось із наших крикнув:

– Дівчата, глина є, ходіть сюди!

Кинулись ми цілою бригадою, носимо, хто як може, вже ніхто не звертає уваги на фракцію. Світла близько нема. Що носимо – ніхто не знає. Насилу закидали той вагон, пішли в зону.

Здали мокру одіж і валянки до сушарні, аж тут розсильна прибігає – викликають бригадирів разом з бригадами до клубу. Світла нема – горять свічки, стіл застелений червоним полотнищем, а за столом начальство табору, оперативник і представники з цегельного. Нарешті як розрив бомби:

– Хто і чим завантажував останню вагонетку, хто організував ту роботу?

А ми аж у бараці при світлі та в теплі зрозуміли, чому наш одяг і валянки дуже смердять. Виянилось, що під час підривних робіт вилетів у повітря і туалет. Дошки порозносило, а все решта ми скидали в ту останню вагонетку. Вагонетки прийшли на цегельний, там глину розпарили й зіпсували весь заміс, усю роботу наступній зміні, а в нас шукають винного. Диверсія. Присудили місяць БУРа цілій зміні на «гарантійному» пайку без права писати за той час листи й отримувати посилки. А листи можна було писати аж... два рази на рік. Отримувати можна б і більше, але цензор української мови не знав, тому більшість тих листів ніколи до нас не доходила.

Якось на початку зміни бригадир чогось прискіпалась до дівчат, а ті їй добросердечно сказали:

– За кого переживаєш? Шляк би тебе трафив!

Не встигла бригадир роздивитись, хто їй так побажав, як тросом вирвало ролик – і її вбило. Всіх нас це приголомшило.

Тяжка робота, морози, цинга, полярна ніч робили з нами своє. Ми вибивались із сил, час від часу нам міняли категорію працездатності. Хто ще мав якусь допомогу з дому – тримався, а я опинилась в ОП (оздоровчому пункті), а відтак і в СОП (спеціальному оздоровчому пункті), де не всі виживали. Тут нічого кращого не було, але хоч на роботу не виганяли. До того ж мене почало боліти серце.

Якось у піщаному кар'єрі на Довгому озері заготовляли ми пісок на бетон для бурових робіт. Нас три набирають той пісок під прямою стіною кар'єру, а дівчата відвозять вагонетками на означене місце. Ті дві жінки – старші, а я наймолодша між ними. Галина Іванівна, віком вже десь під 50 років, із Харківщини, розповідала, як у них атеїсти руйнували церкви. Її батько був священником. Паламар і ще хтось із церковних братчиків вирішили закопати дзвони й заховати цінні церковні речі: золоту чашу, дуже гарно оздоблене золотом і рубінами Євангеліє (дар церкві гетьмана Кирила Розумовського). Усе це зробили без відома священника. І ось посеред ночі приходять до хати бригада молодих здорованів і до батька:

– Пішли, відчиниш церкву! Батько не захотів іти. Витягли його на подвір'я, двері в церкві зламали, а коли побачили, що нема того, чого шукають, стали його мучити. Вирізали хрести на спині, на грудях і, хоч священник уже не дихав, ще й на чолі хрест

видовбали. Мама не витримала, померла на місці, а Галина Іванівна відбуває вже другу «десятку» за рішенням ОС.

... Раптом обірвалась гора – і нас почало засипати камінням, глиною, а потім піском. Поки повернулись наші дівчата, нас уже засипало до вух. Кинулись нас рятувати, але вже нічого не могли зробити, тільки відгортали пісок від голови, щоб було чим дихати. Цілу зміну – 14 годин – мучились з нами наші подруги. Антося Мозоль голими руками відгрібала камінці, що летіли разом з піском, обдерла свої руки до крові, охороняючи мою голову.

Коли бушувала «чорна пурга» – так називали снігові завірюхи, що іноді тягнулись і по два тижні – вже і конвой не хотів нас вести, бо в тій сніговій заметілі не було видно нічого на один метр, а нам доводилося йти на Довге озеро сім кілометрів. Після такої хурделиці прийдемо з роботи ледве живі, а тут ще треба сніг з зони вивозити, щоб не засипало зовсім бараки.

Надійде весна, ще тільки ледь-ледь потепліє, комендант зони вже чекає коло воріт нещасних роботяг і навіть не дає в зону зайти – гонять у місто, де живуть начальство й конвой, вичищати за ними все те, що за зиму накидали та налили з балконів кругом своїх домів. Після такої роботи вже їсти не хочеться, хоч з голоду падали.

Знущенням конвоїрів дорогою, начальників, майстрів і їхніх прихвоснів на роботі в зоні не було меж. Але ще тяжче було дивитись, як якийсь шмаркач-начальник знущається над літніми чоловіками, що вже не могли виконувати норми.

Минали роки. Норильськ розростався, росли велетні заводи, розроблялись цінні копалини. Усе – від проектування до розбудови міста й заводів – робилось руками арештантів. Знав би був великий дослідник Шмідт, що під горою, названою його іменем, буде вічне кладовище тих, кого вивезли з рідних місць, щоб на їхніх кістках виростало оце камінне царство сатани, не позначив би на карті Таймиру цих неоцінених багатств.

Багато в'язнів Горлагу (Горного лагерь) лягло без імені, без прізвища під Шмідтиху. Ніхто нікого не проводжав ув останню путь, навіть попрощатись не давали, вивозили, як худобу.

Тепер, після десятків літ, литовські патріоти встановили тут пам'ятник своїм борцям і мученикам за волю. А українцям навіть хреста не дозволяли поставити. «Кому? Це ж зрадники УРСР», – кажуть ще нинішні «вірні лєнінці» з Києва. Хоч не за таку Україну ми боролись і не всі дочекались її. А ми – чи дочекаємо?.. Та наші в'язні, яким не дали змоги виїхати після звільнення, свято оберігають пам'ять загиблих і заритих у вічну мерзлоту наших друзів.

До сусідньої робочої зони приганяли хлопців сортувати дошки, переважно з якогось БУРу. Одного разу ми стояли на естакаді – вагони щойно відійшли. З їхньої зони в нашого конвоїра на прохідній попросився хлопець набрати відро води. Той дозволив, а коли хлопець із водою повертався назад, конвойр на наших очах вистрелив в нього, а тіло підтягнув до «вогневої» лінії, куди хід зекам був заборонений. Подзвонив, скликав своїх і радий-радесенький, що «личинки» заробив. Як ми не кричали, як не доводили тим, що приїхали розглядати цю справу, але де ж – хто зекам вірив?

У нашій зоні почали будувати два нові бараки – один на чотири секції (з коридором посередині), а другий – на дві. Будували хлопці з п'ятої сусідньої зони. Інженером будівельних робіт була жінка-зечка, яка відповідала за всі роботи, але ж не все вона могла. Треба крити дах – не привезли скоб, нема всього шиферу. Начальник,

який так, видно, розумівся на тій справі, як вовк на зіздах, наказав крити одну половину даху (скільки стане шиферу), а не симетрично з обох сторін. Жінка запротестувала: перетягне дах, стіни може завалити. Але ж вона зек, а начальник поставив на своєму. Що їй робити? Наказ є наказ. Удень покрили оту половину даху, а в нічну зміну відправили дівчат з ВТР-зони мурувати печі. Старша жінка – майстер-пічник (я не знала її) і Ганя Мазепа з Пикулович коло Львова – помічник. Уже виводили комин, як впала цеглина в піч. Жінка попросила Ганю, щоб та витягнула її, бо піч буде диміти. Не встигла Ганя витягнути оту цеглину, як затріщав дах і все разом з балками, з шифером завалилось. Жінку вбило, а Ганю якась невидима сила врятувала від смерті. Балки, крокви, шифер – усе це схрестилось, падаючи на землю, і над Ганею зробилась ніби якась печера. Хто винен? Жінка-інженер. Вона відповідає за всі будівельні роботи. Начальник виліз сухий з води.

1953 рік. 5 березня. Помер Сталін. Перед тим Соня Голуб розказала віщій сон, неначебто портрет Сталіна з парадної стіни райкому впав і всі колони в'язнів пройшли по ньому ногами. За це поплатилась БУРом – хтось доніс. А сон збувся. Всі, наче натягнені струни – і в зоні, й поза зоною. Чекали, що далі буде.

Ще восени 1952-го прибув чоловічий етап із Караганди. їх розкидали по зонах, але ми невдовзі довідалися, що ці 25-літники – молоді хлопці, яких судили після загибелі Ярослава Галана, і більшість із них студенти Львівського університету й інших вищих навчальних закладів Галичини. Довідалися ми і про повстання в Карлазі (карагандинських таборів). Подібне було раніше у Воркуті, яка не раз повставала, і не раз бунтарів розстрілювали.

Неначе свіжий вітер повіяв на весь Норильськ. Притихли ті, що знущалися над людьми – стукачі, бригадири та їхні прихвосні. Якось до нашого начальника табору прийшов з якоїсь із чоловічих зон такий самий начальник. При всіх каже:

– Ти щасливий. Не знаю, що віддав би, щоб хоч один день я мав спокій. Розумієш, приносять на вахту голову разом із коміром від кожуха і грозять: «Усім так буде! Щоб не знущались над нами!». Сам дає руки в наручники й каже: «Мені все одно. Це теж не життя». Вони нічого не бояться. їм нема чого втрачати.

Ми слухали й мовчали. Жданов (начальник нашого табору) якось так просто відповів: «Як ти до них, так вони до тебе».

Якось нас гнали на роботу. На дорозі повно в'язнів – цілими колонами проходять. Наш конвой зупинив нас, щоб дати дорогу тим колонам. Над'їхала машина з людьми, оточена конвоїрами. Якийсь в'язень просився, щоб і його взяли на етап – там їхав його друг, і він не хотів із ним розлучатися. Той, що просився, відійшов від своїх, а той на машині також підвівся. Постріляли обох на очах усіх в'язнів. Часто конвоїри самі спонукали в'язнів порушити оте «шаг вправо, шаг влево...». Тоді вони мали право стріляти, заробляючи таким чином підвищення по службі.

Перед річницею жовтневого перевороту Норильська БОФ звітувала Москві про свої успіхи, про те, як «комсомольці» Норильська побудували в цих широтах Півночі і в цих суворих умовах такий красень-гігант. І раптом аварія з людськими жертвами. Згодом ми довідалися, що впала стіна й придушила цілу зміну робітників.

Страйк

Був червень 1953 року. В Норильську весна. Хлопці в сусідній 5-й зоні співали перед бараком. Конвоїр з вишки почав стріляти – шість осіб поранив, одного вбив на нарах у бараку через вікно. У 3-й каторжній зоні теж постріляли людей. Хлопці не віддали тіл загиблих. Убитих поховали в зоні, а самі оголосили голодний страйк, поки не приїде комісія з Москви і не розбереться у всіх беззаконних знущаннях над в'язнями. Того вже було забагато, і каторжники пішли на останній крок – мирний страйк, хоч при комуністичному режимі то було страшним злочином, за який всі могли заплатити життям. Звістка про страйк швидко облетіла всі табори з політв'язнями. Передали її і в 6-ту зону ВТР, а звідти смілива Леся Зелінська пробралася в нашу зону КТР з проханням підтримати страйкарів.

Четвертого червня 1953 року 6-та зона – ВТР і наша КТР – не вийшла на роботу. Разом з 4-ю, 5-ю, 1-ю і 3-ю КТР зонами оголосили страйк і голодування. Начальство спочатку, видно, само злякалося, тож і нас почало лякати, грозити нам, а відтак усі забігали, стали просити, обіцяли всякі пільги. їм дуже не хотілося того, на що зважилися ми. Ми вимагали московської комісії, а вони хотіли все погодити самі. Знали, що не раз чинили беззаконня, але що все це їм колись може увірватися, не сподівалися, не чекали. А літо – гаряча пора для всіх робіт – було погоже, тепле. Табір гудів, мов вулик роздратованих бджіл. їжі не прийняли, хоч наказано було кухарям наварити рисової каші. Такого не бувало в таборі за всі роки. Начальство зверталося через гучномовці, аби ми поїли й виходили на роботу. Ми ж мирно домагалися приїзду комісії з Москви.

Ми знали, що є поміж нас і такі, що готові нас роздерти за такий непослух. Особливо колишні бригадири, що прижились у нашій секції. Були й такі, що боялись, що нас розстріляють, бо начальство вдалося вже й до таких погроз. А ще воно пішло на хитрощі: відкрили ворота зони й просили, хто хоче працювати, нехай

виходить. їм будуть восьмигодинний робочий день та всі заполярні заліки й пільги, а з непокірними розправляться. Зі всієї зони вийшло близько сорока в'язнів – майже всі росіянки. Було кілька наших дівчат.

Страйкував весь Норильськ. Ми не знали, скільки в якій зоні було людей, бо весь час їх перекидали, щоб менше знайомилися. Жінки для влади не були такі страшні. Нас щодня гнали на роботу, а ми мовчали. Останнім часом перед страйком на ТЕЦ, – де будували якийсь колектор, ми рили траншеї.

Поміж нас було багато старших жінок і хворих. Це була бригада інвалідів. Вони з нами не голодували, але свою пайку хліба ділили поміж нас, голодуючих. Та їх було десь 30 жінок, а нас – 450, то що значила для нас та малесенька скибка хліба і то не щодня. Ми лежали на нарах, бо не мали сили встати. Десь на п'ятий день голодування начальство стягло, мабуть, зі всього Норильська медпрацівників, навіть військових. Лазили по нарах, силоміць пхали нам у рот якісь ліки, хотіли давати уколи, але ми не давались. 9 чи 10 червня приїхала московська комісія на чолі з якимсь Серовим, здається, заступником самого Берії. В бараки вбігли начальники і стали просити:

– Девушкі, паднімайтесь, вихадіте – масковская комісія прієхала.

Ми не дуже вірили, бо вони не раз нас дурили, казали, що з Москви. Якось навіть зайшли в зону якісь начальники з генеральськими лампасами, повсідалися за стіл, щось там говорять, та дівчата не слухають їх.

– Не морочте нам голови, ви не з Москви! – кричать наші, а Павлюк (імені не пам'ятаю) вхопила десь порожнє відро та й насадила одному з генералів на голову, як

на снігову бабу. Той ледь не сказився. «Генералові» напарники делікатно зняли «ковпак» з його високої голови, а Павлюк потім поплатилася.

Але тепер вже повірили, що це з Москви. Вийшли. На подвір'ї перед бараком стіл, лавки.

В чом дело, дівушкі? – запитав хтось із них.

Заговорили всі враз: і сльози, і нарікання, і жаль, і злість. Сказали нам визначити п'ять дівчат-парламентарів, щоб вони передали наші вимоги. Запевнили, що ніхто переслідувати чи судити тих дівчат не буде. Ми визначили п'ятьох: Юлю Вовк, Ліну Петрашук, Ксеню Кухарук, Настю Кватиру, а хто п'ятий – не пам'ятаю. Ми підтримували нелегальний зв'язок зі сусідніми 5-ю і 4-ю зонами, тому й вимоги були майже такі ж, як і в них, аж члени комісії здивувалися. Звичайно, це не був стихійний страйк - усюди діяли страйкові комітети, які стежили за порядком у зонах і готували такі тексти вимог до комісії:

1. Поліпшити харчування в'язнів.

2. Скоротити робочий день з чотирнадцятьох годин до вісьмох, обов'язково давати вихідні та відпустки.

3. Дозволити листування й побачення з рідними.

4. Зняти замки й ґрати з бараків, а з людей – номери.

5. Полегшити режим, припинити знущання над в'язнями, сваволлю, розстріли.

6. Переглянути особові справи в'язнів.

7. Припинити катування в'язнів під час допитів.

8. Скасувати вироки, винесені ОС.

9. Вивезти на материк усіх престарілих інвалідів і хворих.

10. Замінити начальство Горлагу Норильська.

Комісія наобіцяла багато, аби ми лишень виходили на роботу. Номери таки зняли. Якщо досі саджали в БУР за те, що номер стерся, то згодом карали за те, що він ще лишився. Стіну між зонами КТР та ВТР ми самі розламали. Нібито щось таки виконали з наших вимог.

Наступного дня ми вийшли на роботу й побачили, що на 25-му заводі, де працювали каторжники з 3-ї зони, майорить чорний прапор. Значить, вони не піддалися ні на які обіцянки, і нам стало соромно за себе. Але причин, щоб повторити страйк, було досить багато. Вже дорогою конвоїри веліли, щоб ми йшли через болото, а це значило, що ми мали працювати цілу зміну мокрі, а якщо спробуємо обійти болото, конвой матиме право стріляти. Вони, видно, цього чекали, бо нацькували на нас собак, а самі приготували зброю. Ми з того всього сіли посеред дороги й сиділи, доки не приїхало якесь начальство. Сказали, що не підемо, якщо не замінять конвоїрів. Тих таки змінили, а нові більше до нас не так уже прискіпувалися.

Хлопці з 3-ї зони з допомогою дитячих повітряних кульок попутним вітром послали нам листівки про арешт Берії. Просили передати політв'язням інших зон, що комісія обійшлася з ними грубо, тому вони її не прийняли і боротимуться, доки не доб'ються своїх вимог, хоч би за це довелося їм загинути. Ми прийшли в зону і більше на роботу не вийшли. Ліна Петрашук і Антося Мозоль забралися на барак і вивісили чорне полотнище: «Жити або вмерти!».

Нас обшукали, відтак ув'язнили: Ганю Мазепу, Стефу Коваль, білоруску Юлю Сафранович, Марійку Нич, Ганю Дмитрів, латвійку Дауге, якій залишилися лічені дні до закінчення терміну неволі, Ліну Петрашук, Лесю Зелінську, Павлюк. Інших не

пам'ятаю. З'явилася посилена охорона. Нас закликали через гучномовці вийти на роботу, видати «зачинщиків» страйку.

Ми знали, що так довго тривати не може, тож виставляли і свою сторожу, щоб нас не захопили зненацька.

Ніч під Івана Купала

Нарешті, в ніч на 7 липня 1953 року, під зону під'їхали пожежні машини з брандспойтами. Табір тісним кільцем оточили солдати, а з чотирьох боків зони засвітились потужні прожектори. У зону ввійшли переодягнені цивільні (ті ж партійні, енкаведисти, комсомольці Норильська) з дрючками в руках і щосили заверещали:

– Вихаді!

Ми вибігли з бараків. Енкаведисти стали розрізати колючі дроти, робити проходи, куди нас мали виганяти. Ми зрозуміли, що за зоною нас стрілятимуть, вчепилися за руки, а ті, озброєні палицями, ломачами, дротяними й гумовими нагайками, стали заганяти нас в глухий кут між бараками. Нам вже було все одно. Доведені до відчаю, ми стали кричати: «Стріляйте нас тут на місці!».

З цинічним реготом і злобою кати стали нас бити й поливати водою з піском і дрібними камінцями з пожежних машин, розірвали наші ряди і, сліплячи прожекторами, під рев сирен і пожежних машин виганяли групами в тундру. Били куди попало. Трошили черепи, ламали руки, ребра. Мокрих, виснажених заганяли в кущі й болота тундри. Ми падали під ударами озвірілих катів – тих, що жили в будинках, споруджених руками невольників 35-ї, 4-ї, 5-ї і 6-ї зон Горлагу. Нацьковані собаки рвалися до нас, та й солдати тепер мали право нас тут стріляти. Ми ж були поза зоною. Нарешті пригнали нас до столу, що стояв серед тундри. Начальство приготувало формуляри за нашими особовими справами, зібрались тут сексоти, які допомагали начальству ділити в'язнів наліво, направо чи прямо. Це означало: в зону, на етап, у штрафну зону.

Я опинилася серед тих, що були «направо». Нас ще загнали до табору забрати свої речі й погнали в тундру в напрямку до Валька. Нам добре було видно 3-тю зону під горою. Хлопці ще тримались. Карателі поки що наводили лад у 5-й і 4-й зонах. На початку серпня в третю зону в'їхали машинами карателі й почали розстрілювати беззбройних страйкарів, уцілілих виарештували, а сліди свого кривавого злочину в тундрі загорнули бульдозерами.

Десь у половині серпня зібрали етап із неблагонадійних і повезли нас Єнісеєм до Красноярська на пересильний пункт.

Привезли нас у Тайшет і стали розсівати, кого куди, щоб менше бунтарів було разом. Не давали навіть попрощатися, хоч знали ми, що розлучаємося, може, назавжди.

У зоні зустріли нас насторожено, бо знали, що приїхали особливі «преступнікі-бунтарі». Табір, порівняно з Норильськом, невеликий, тихий, але видно, що старий – вже не одних таких бачив, як ми; в'язні різні: і політичні, і «битовики». Тут нам довелося зимувати. Озерлаг, Чунський район, л/п (табірний пункт, з російської) Новочунка.

Якщо в Норильську не дозволяли нам писати до рідних, то тут відразу звеліли писати додому, вимагати допомоги харчами, одягом, ліками. Зате змусили «прикрасити» свій одяг зеківськими номерами.

Погнали нас заготовляти дрова для охорони, начальства та й для самого табору. На просіці майстер сказав, що в тридцятих роках тут будували залізницю, яка мала вести до якутського золота, але під час війни її розібрали. За той час на просіці виростали нові дерева, ми мали їх пиляти й рубати. Аж ніяк не жіноча робота. Але хто думав про те? Хіба не ми працювали в норильських кар'єрах, де завірюхи висмоктували всі сили? У Тайшеті морози були трохи милосердніші. У тайзі вітру майже не буває, зате літом мошка очі виїдає – не було від неї ні спасу, ні ради. Часто доводилось пиляти старі вікові кедри, що їх нас сім дівчат, взявшись за руки, не могли обхопити. Якось майстер побачив нашу роботу й аж за голову схопився:

– Бійтеся Бога! Та це ж цілий метр до землі, а тут має пролягати полотна залізничної колії.

Та хіба нам цими пилами такі велетні пиляти? Заїло пилу – не витягнеш, рубай сокирою, аби ту пилу витягти. Конвой і тут був володарем нашого життя. Вони так і казали:

– Цар далеко, Бог високо, я хазяїн, що хочу, те й роблю. Робота йшла дуже повільно, але начальство нас не дуже за це карало.

Настав Святий Вечір. Кілька днів до нього не з'їдали своїх злиденних пайків хліба, цукру, риби – відкладали для Святої Вечері. Зробили один стіл на весь барак (розібрали нари) і все те, що приберегли від сніданків і вечері, повикладали на нього. З хлібних пайків навіть «торти» поробили, прикрасили їх, як уміли, чим могли. Нікого не зобидили – всіх запросили до Святої Вечері. І, як колись у Норильську, спільна щира молитва, тропар «Різдво Твоє, Христе Боже наш», а відтак колядки. Там вони линули в тундру, від зони до зони, а тут билась об глуху тайгу, але ми знали, що через кожних кілька кілометрів у цих огорожених частоколом, зацькованих конвоями й собаками таборах, сьогодні в'язні, якщо й не святкують, то хоч згадують це свято й думкою линуть до своїх рідних і близьких. Тут ще такого ніколи не бачили. Блатні й ті припинили. З якоюсь повагою дивилися на нас. У них законний пайок (щоденна норма хліба) вважався недоторканим і той, хто його вкрав, заплатити міг життям. А тут українки кличуть їх до спільної вечері, діляться останнім.

Одного дня вигнали нас пиляти дрова для начальства. Працюємо удвох зі Сонею — вона правою, а я лівою рукою. Яка то робота – дурному смішно. Підійшов до нас якийсь начальник. Видно, не з маленьких, бо всі перед ним, як перед «паном Федірком», вертаються. А був то секретар Красноярського крайкому партії. Побачив, як мусуємося коло тих дров, та й каже:

– Хіба ж так працюють? Ледацюги! І за що вас тільки годують?! Бере пилу з моїх рук і хоче з Сонею пиляти. А Ганя Ткачук (вона ж із Закарпаття, тож знає, як з дровами обходитись, знає також, що Соня – гіпертонік, пушка духу) підійшла до нас, узяла в Соні пилу:

Що ж, – каже, – начальник, покажи нам, як треба працювати. Нас цього не вчили.

Пиляють. Уже той «навчитель» упрів, уже й не радий, що з нами зв'язався, та гордість не дозволяє визнати, що програв. Він уже озирається - може хтось із їхньої братії відкличе його. Але ті й гадки не мають. А Ганя тягне другий відземок на верстак.

– Давай, давай, начальник! Ти ж бо кажеш, що не вміємо працювати. Ми – дівчата, а ти мужик, навчи нас.

Засапався секретар, витер піт і лишень просопів:

– Хватіт! А Ганя йому:

– Ти хотів змагатися з двома каліками? Одна руку зломила, а друга ледве по світу ходить, та й такого пуза, як у тебе, ніхто з нас немає. Ти тільки трошки потягав, а ми цілий день.

– Ізвініте! – вичавив із себе та й подався геть. Ми переживали за Ганю. А та сміється:

– Може, то й грубо, некультурно з мого боку, але який «Помагайбіг!», такий «Подайбіг!»

Одного літнього гарячого дня загорілась тайга. Коло нас уже проходила залізниця на Братськ і хоч вона ще не була здана в експлуатацію, невеликі поїзди (локомотив і кілька вагонів) уже ходили. Одного разу хтось з тих, що їздили, викинув жар просто на залізничне полотно. Подув вітерець, зайнялась придорожня трава, а відтак і ліс. Пожежа в тайзі страшна. Сосна з живицею горить, як смолоскип. Ми ж у зоні. Частокіл і вишки з солдатами – усе, як на пороховій бочці. Чого чекати, на що сподіватись? Боялися що постріляють нас, спишуть усе на пожежу. Але все обійшлося. Викликали військових з вертольотами, бульдозерами, проорали смугу, дали зустрічний вогонь – і тайга перестала горіти. Нас перевели в Шиткінський район, у колишню чоловічу колону № 40. Тут Соня Голуб натрапила на бирку на нарах, яку, мабуть, не встигли зняти, а на ній напис: «Голуб Петро Максимович». Можна собі уявити, що діялося в душі цієї страдниці. Це був слід батька, про долю якого не знала від арешту, бо заарештували відразу їх трьох: батька, брата і її. Маму та менших сестер також кудись вивезли. Ледве отямилася від такого удару.

Мордовія

Нас знову ділять, розсипають по таборах. Знову розлука з подругами. Нас, норильчанок, усе менше й менше залишається разом. Знову етап поїздом у телячих вагонах із загратованими вікнами, під конвоєм – і ми в Мордовії. Потьма, станція Явас, табір № 6, район Зубова Поляна, Дубравлаг. Цілий комплекс таборів, хоч це вже не Сибір, а європейська частина СРСР. Але Росія - всюди Росія. Великі бараки та вузькі для нас двері. Усе з замками та наглядачами.

Щоб задарма не їли ми хліб, навіть на карантині посилають нас розробляти торфовище. Довкола ліси й мочари. Торф віками залягав у цих мокляках, а тепер його ріжуть спеціальними різаками, складають, штабелюють, щоб висихав. Усюди трапи з дощок, щоб не впасти в руду юшку, бо водою її годі назвати. Ми ніколи не працювали на торфовищах. Влізеш у ту багнюку і цілий день чуєш:

– Давай, давай, шевелісь!

А мошка над болотом в'ється, очі виїдає...

Колись тут росли дубові ліси. Ніхто їх не рубав, самі дерева падали в ті болота, а тепер взялися їх витягати кранами з річок Мокші й Ваду. Чорний морений дуб вилежав у тих болотах сотні літ і став, як залізо. А тяжкий такий, що на залізничну платформу клали не більше двох стовбурів. Кажуть, що відправляли за кордон - дуже дорого цінився той морений дуб.

Табір № 6 – велика швейна фабрика, на якій наші дівчата шили військовий одяг – від нижньої білизни до верхнього, і навіть ватяного, вбрання. Почали перевіряти, хто з нас може шити. Ми застали тут багато дівчат, які майже весь час свого покарання працювали тут, і їм залишалось дуже мало до кінця неволі. Вони, видно, злякались, що коли наберуть нових, їх можуть за найменшу провину вигнати на гірші роботи. Тому й

стали нас відмовляти, що їм тут важко, страшно високі норми, та й перевіряють їх дуже – словом, аби ми не сідали до швейних машин. Воно й не дивно. Хоч треба було виконувати норми, вони вже мали досвід, та працювали в теплі, не на дощах і морозах. Обліковцем у них була Ганнуся Курило із Закерзоння. Вона хотіла, щоб трохи з нашого етапу сіло за машинки. Така наука в житті пригодиться кожній жінці. А литовка Айна так якось мило зверталася до нас:

– Дівчата, чому ви відмовляєтесь працювати на швейній фабриці? Хіба погано освоїти такий фах? Невже тільки лом, кирка й лопата вам потрібні? Подумайте. Ви жінки, і це вам придасться.

Кілька наших дівчат сіли за машинки. Мене взяли підручною. Треба було принести з закрійного цеху крої по сто штук кожного зросту (1-й, 2-й, 3-й, 4-й і 5-й), роздати мотористкам роботу. А ще – нитки, запасні голки та інше. Серед цеху стояв стіл для перевірки роботи за операціями. На цю роботу зазвичай брали вільнонайманих, а ті часто знущалися над нами, чіплялися до всякої дрібниці, кидали браковані речі, куди їм хотілось, і мені треба було знайти той брак і віддати дівчині, що його допустила.

Я переносила тисячі кроїв. Не мала вже сили їх носити, крутилось у голові, жовкло в очах. Одного дня я впала з кроями в болото. Це нічого доброго мені не віщувало. Майстер зміни була дуже строга, а головний інженер фабрики – чорт у спідниці. Нуся Курило порадила мені звернутись у санітарну частину. Та лікар-терапевт оглянула мене й відіслала в цех на роботу:

– Температури нет, – сказала.

Не пам'ятаю, чим обійшлося мені те, що я цілий пакет кроїв кинула в болото. Знаю лишень, що дівчина, яка прасувала готову продукцію, мусила все те перепрати й перепрасувати.

У таборі поселили нас так, щоб норильчанки не були разом, та й нас вже не багато там залишилось. Ми з Сонею попали в перший барак від частоколу, який відділяв робочу зону від житлової. Барак 4-рядний, тільки вузькі проходи між нарами. Унизу під нашими нарами жили дівчата – одна з Рівненщини, а друга, Фросина, з Буковини. Обидві швачки високого розряду, отримували передачі, листи. А поруч з ними невеличке дівча з упертим обличчям, із центру УПА на Волині, з Колків, – Ганя Кибалюк. Ми подружили всі три. Ганя розповідала, як там усе громили більшовики, як вивозили навіть малих дітей у різні табори, щоб вибити повстанський дух. І кого ж вони загнали за дрони? Ганя навіть не може листа написати – неписьменна. Через прохід на горішніх нарах – Марійка, також неписьменна. Їх позабирали ще дітьми. Довелось нам зайнятись тими дівчатами таки добре, але з Ганею раніше почали та й навчили її писати й читати, а з Марійкою запізнались, бо нас перевели в інший барак. Ганя тішилась, як дитина. Вже не буде нікого просити, щоб написав, або прочитав їй листа. Родина десь була в Курганській чи Кемеровській області.

У робочій зоні був невеликий барак, розділений на склад і цех індивідуального пошиття. Сюди перейшли кращі майстрині шити одяг для вільного населення, переважно обслузі табору. Одного дня хтось з них залишив увімкнену електропраску. Спалахнуло все, що було в тій половині будівлі, а відтак перейшло на другу половину. А там і фарби, й ацетон, і бензин. Звіявся вітер, а наш барак перший від огорожі. Вже й огорожа палає, а дахи під гонтами. Нам ніхто не відчиняє. Вже вікна тріщать, дівчата

зняли крик, барак повний диму, дихати нема чим. Нарешті хтось здогадався нас відімкнути, ми вибігли на свіже повітря.

Я не знала всіх швачок, та й не було часу знайомитися на такій важкій роботі. Одного разу підходить до мене дівчина, коли дали п'ятихвилинну перерву, щоб остигли машини та щоб їх механіки перевірили, і питає мене:

– Ганю! Ти мене знаєш?

– Ні, – кажу їй.

– Я не буду тебе довго затримувати, бо зараз знову загудуть машини. Ти попала на пекельну роботу. Тут треба веретеном крутитись, а ти «доходяга». Але я не це хочу сказати. Я знаю, як загинув твій брат.

Мені аж ноги помліли. Я все сподівалася, що він живий.

– Вийди по роботі за свій барак, я тобі все розповім.

Загули мотори, дівчина пішла до своєї роботи, а мені в голові також гуде: «Не живий!». Не можу дочекатися кінця зміни. Ще в Норильську казали мені, що він загинув, але я не вірила, бо про обставини смерті ніхто не знав. А тепер Гафійка мені все розповіла. Вона з нашого села, але жила на хуторі між Чортівцем і Тишківцями – на тому, де колись Орлик привів банду грабувати село під маркою

УПА. Тоді услід за ним туди надійшов брат. Люди поскаржились. Почалось розслідування. Орлик відомстив. На Святий Вечір 1946 року він із загоном енкаведистів вистежив брата. Коли той, не сподіваючись засідки, йшов полем, нападники відкрили вогонь. На снігу не сховаєшся. Брата поранили, але найдужче дошкуляла рана в нозі. Дійшов до їхнього подвір'я, попросив чимось перев'язати ногу. Гафійка кликала до хати, але він не пішов. Казав, що наробить їм біди. Подався в поле, нога не влізала в чобіт, та й узуватися вже не було коли. Бій був короткий. Гафійка чула, як кричали: «Бандіт, здавайся!». Обступили зі всіх боків з собаками. Живим не здався. Труп забрали до Обертина, а відтак вивезли на дорогу – може хтось упізнає. Ніхто «не пізнавав». Тоді розлючені кати трактором вмісили тіло в землю, щоб і кістки «бандитської» не лишилось. Сліди крові привели до Гафійчиної хати. Дівчину посадили, а родину вивезли в Сибір.

Я вся заціпеніла. Навіть плакати не змогла – може, легше було б. Як камінь став у горлі. Що мала казати Гафійці? Через мене чи брата вона тут. А дівчина ще й розраджує:

– Ганю, може, він щасливий, що обминув ті муки, які його чекали. Заспокійся. Царство небесне всім, що загинули. Не лише він. У штольні під Незвиськом (там добували камінь) загинули хлопці – навіть не знаємо скільки їх. Гранатами підірвалися, та так, що їх гора накрила. У нас лісів нема, а москалі кинули сюди велику силу війська. Уночі приходили до хати провокатори й під дулом автомата вимагали хліба, а вдень ті самі арештували.

– А ти жалю не маєш, що опинилася тут через нас із братом? – спитала я Гафійку. Обняла мене і:

– Ганнусю, ви що – пішли красти чи наживатися на наших сльозах? У вас удома все перевернули, маму зі сестрою вивезли, навіть зібратися не дали, а що можна було з собою взяти в той Сибір проклятий? Там уже більше наших добрих людей, як в Україні. І ще. Нас попередили, щоб ми з вами не зустрічались, бо за вами дуже пильно стежать.

Подякувала я Гафійці. і відтоді ми рідко підходили одна до одної. Дівчині закінчувався десятирічний термін ув'язнення – нащо наводити клопіт на її голову.

За високим частоколом, у чоловічій зоні № 1, каралися наші друзі з усієї України. Між ними композитор Олександр Барвінський (дружина його в нашій зоні), митрополит Греко-Католицької Церкви Йосиф Сліпий, багатолітній в'язень Михайло Сорока (його дружина Катерина Зарицька теж у нашій зоні).

Якось несподівано мене викликали в спецчастину й сказали, що переводять на роботу художника-оформлювача. До моїх обов'язків входило заповнити дошку показників, оформити соцзобов'язання в кожному бараці, кожній бригаді оформити час від часу виставку робіт на швейній фабриці та ще начальник спецчастини підкинув роботу – оформляти їхній клуб, яким завідувала його жінка. Раджусь з дівчатами, що робити.

Іди, бо ноги витягнеш на роботі підручною, – вирішили всі одноголосно.

Мені дали окрему кімнату для роботи, а жити перевели в інший барак, напевно, щоб не бунтувала там людей. У цьому бараці жила Нуся Курило. Спали на одних нарах з професором Львівського університету легендарною Оленою Степанівною.

Дівчата прибігали до мене в кімнату, вчилися пісень, співали ті, які знали.

Одного разу поставили на сцені «Ой не ходи, Грицю». На Різдво ми пішли по бараках з вертепом. БУРу більше не давали, але мене викликав начальник політвиховної частини Юрлов і строго попередив, що добавить ще судимість за те, що бунтую мирне населення зони своїми пасквілями. Я не признавалась до ніяких «пасквілів» – де мені знати, що воно таке. Казився зі злості, а я візьми та й бовкни: «Чому ж ви нам не дозволите те, що у всьому світі можна? Ні молитись, ні своїх письменників вшанувати гідно».

– Моліться, чорт з вами, тільки не разом, кожна собі. Яких ще письменників?

– Тараса Григоровича Шевченка, кажу йому.

Між нами опинилася дівчина з Кенгіру Михайличенко (ім'я забула), яка залишилась жива після тамтешніх кривавих подій. Розповідала, як проїхались танками по в'язнях. Загинуло близько п'ятисот тільки дівчат. Точної цифри ніхто ніколи не знатиме. Тих, що вціліли, розвезли, щоб одна другої навіть не бачили, аби в чужому середовищі писнути не наважилися про те, що з ними вчинили.

Якось до нас прийшли гості з сусідньої чоловічої зони. З ними – композитор Олександр Барвінський. Знищений, зморений... Чи ж цій людині в таких умовах працювати, де кожне потороча гавкає на нього? Прибігла Ліна:

– Ганю, виручай. Треба щось гарне від нас, українок, зробити для хлопців, особливо цій людині, бо в нас нема нічого: ні квітів, ні рушника вишитого. Зроби щось.

Ми з кількома дівчатами виминали хліб на подарунок. Слід було добитися, щоби хліб той став еластичний, інакше потріскає. Виліпили кобзаря з бандурою і хлопчиком-проводирем із Шевченкової «Катерини». Пан Барвінський щиро дякував, лишень зауважив, що бандура в нас більше схожа на кобзу. Нехай і так. Бо де ж я ту бандуру бачила? Хіба в уяві. Наші гості пішли до своєї зони. Не знаю, чи бачився Барвінський з дружиною.

У зоні застаю два листи. Один від сестри Марійки, запрошує на весілля. Просить пробачення, що вона, менша, виходить заміж перша. За нашим звичаєм, так не годиться. Мама також в розпачі: «Напевно, не побачу я тебе більше ніколи».

Другий лист від того пораненого Михайла, про якого всі гадали, що давно вже не живе. Він у Карлазі в Джезди-Спаську. Всі, хто чув про цей табір, інакше не називали його, як «долиною смерті». Зібрали туди інвалідів, а щоб і вони не їли дармового того

нешасного пайка, змушували їх носити каміння, гатити якусь греблю під палким сонцем Джезказганської пустелі.

Підходила й стукала в нашу браму весна 1956 року. Тут, як і в Україні, починали зеленіти діброви, усе цвіло, п'янило душу, рвало серце. Що ж далі?

І раптом мене викликають і зачитують, що мою справу розглянули, зменшили термін покарання до десятих років (а я вже одинадцятий закінчувала). Головний інженер фабрики підказала, щоб мама через адміністрацію Печори викликала мене до себе. Що мені було робити? їхати, куди повезуть, не хотілось, вирішила зачекати на виклик. Тижнів через два прочитали указ про відміну заслання. Хто звільнився – має право їхати, куди хоче. Я не чекала на зарплату, написала заяву, щоби гроші виплатили Соні, попрощалася з дівчатами й опинилася за воротами зони. Якось дивно дивились на нас чергові конвоїри коло воріт, що прощаються зеки, неначе найближчі, найдорожчі люди. А хіба не так? Лихо нас поєднало – ближчих, рідніших не було.

Ще видали паспорт, якісь гроші на дорогу, і я поїхала в Печору. Зустрілася з мамою, сестрою, зятем і їхньою маленькою донечкою. А згодом, у серпні, приїхав Михайло. Він шукав мене всюди. Зійшлися, розписалися, весілля не робили. У Печорі табірне начальство позаймало керівні посади, з'їдали одні одних, щоби самим утриматися. Немало горя зазнали ми тут, доки не переїхали в Казахстан. Там прожили двадцять чотири з половиною роки і нарешті переїхали в Україну, на Вінниччину, в село по сусідству зі Сонею Голуб, а по чоловікові – Білоус. Усе змінилось, та в 1994 році не стало Михайла. Не покидала мене Соня зі своїми дітьми, хоч сама не мала здоров'я. Мама мої померли на засланні, окалічила сестра – також удова. Навесні 2002 року померла Соня.

Михайлового батька запроторили в Ухту, там його кості. Брат, що був у Трилісках, загинув у Червоній армії під Кенігсбергом, мама померла, а сестра відбувши десять років у таборах Воркути, за Байкалом, відробила ще колгоспну каторгу на буряках, а тепер каліка, пересувається на інвалідному візку по хаті.

Отак розійшлися ми, кого куди доля закинула. Але ніколи не забудемо того, що пережили в ті страшні часи. Усе менше та менше нас. І хай не всім нам рідні поставлять хрести, не всіх нас пом'януть, але нехай і наша часточка, хоч і мала, піде на жертвовник нашої дорогої багатостраждальної України.

Щоб наступні покоління не відали того лиха, якого зазнали ми, й аби пам'ятали, якою ціною діставалась їм воля, і вміли її берегти. Це був би найкращий пам'ятник тим, хто віддав за неї життя.

Щоби знали, що всі оті штучні моря, дороги, міста на неосяжних просторах СРСР будувалися невільницькими руками. І, може, багатьом тим невільникам доводилося тяжче й гірше, як нам, бо ми таки повернулися на рідну землю, а їх багато лягло кістками або залишилось там, поза межами України, мимоволі стали громадяни чужої держави.

Згадую оте минуле, і стає щемно й боляче на душі. Хто ми були в ті часи? Молоді дівчата, які тільки починали жити. Нам тоді було від роду по 16-20 років, а декому й менше. Зате судді давали нам часто більше, ніж встигли прожити на землі, та ще й заслання і заборону повертатися в рідні краї.

Україну поневолили два жорстокі окупанти, і ми прагнули хоч чимсь допомогти їй вирватися з їхніх смертельних обіймів. За її волю ми свідомо, добровільно готові були жертвувати власним життям. Так нас виховали. Багато з нинішніх цього не розуміє.

Із книги: Реабілітовані історією.
Івано-Франківська область, том 5.
Упорядник *Лук'ян Вардзарук*;
І.-Фр.: Місто НВ, 2003.– С. 11-36.